

РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР РЕАБІЛІТАЦІЇ 1950-Х РОКІВ В УКРАЇНІ (НА МАТЕРІАЛАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

На основі аналізу матеріалів Державного архіву Дніпропетровської області розглядається проблема реабілітації жертв сталінізму в Україні. Перший її етап пов'язаний із “хрущовською” відлигою 1950-х років, коли вибіркова реабілітація розглядалась керівництвом партії єдиним засобом відмови від політики терору і забезпечення особистої безпеки верхів.

Ключові слова: демократизація, сталінізм, жертви сталінізму, реабілітація.

Однією з соціально значущих проблем національної історичної науки з 1990-х років стало дослідження політичних репресій та пов'язана з нею проблема реабілітації жертв сталінізму і тоталітаризму. Трагедія, яку пережив український народ у 30-х роках ХХ ст., вважається однією з найжахливіших в історії людства. Масові репресії, що набули у цей період різних форм, були важливою умовою функціонування тоталітарного режиму. Відповідно до різного характеру репресій процес реабілітації, що розпочинається після смерті Й. Сталіна, мав різний характер.

У 1991 р. Верховна Рада України прийняла Закон “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні”. За ним реабілітація мала охоплювати увесь період після 1917 р. до моменту набуття чинності цим Законом й поширюватися на осіб, необґрунтовано засуджених за цей час судами України або репресованих на території республіки іншими державними органами у будь-якій формі [9]. Закон України визначав конкретні випадки, законодавчі та нормативні акти, застосування яких упродовж 1917–1991 рр. означало здійснення необґрунтованих політичних репресій. Постанова Верховної Ради України від 24 грудня 1993 р. доповнила цей Закон, надавши тлумачення поняття “політичний мотив репресій” [12].

З часу ухвалення Закону “Про реабілітацію...” минуло майже двадцять років. Але і сьогодні праця, які б подавали аналіз радянського тоталітаризму в Україні упродовж усього періоду його існування, не так вже й багато. Серед них привертають увагу, насамперед, праця І. Біласа, у якій подано суспільно-політичний та історико-правовий аналіз репресивної системи в Україні, джерелознавчі дослідження терору як засобу державного управління в СРСР С. Білоконя, ґрунтовні роботи С. Кульчицького та Ю. Шаповала, які містять аналіз політичного розвитку України у 20–30-ті роки, дисертаційні дослідження Д. Табачника та Б. Яроша, що висвітлюють історичний та політологічний аспект тоталітарного режиму 30–50-х років ХХ ст. Певним підсумком науково-дослідницької та краєзнавчої роботи вчених став бібліографічний покажчик “Політичні репресії в Україні (1917–1980 рр.)”, у якому подано історіографію політичних репресій в Україні в другій половині 1980-х – 1990-ті рр.

Прикладом систематичного вивчення політичних репресій 1920–1980-х рр. в Україні упродовж останніх років залишається головна редколегія науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”, очолювана академіком НАН України П. Троньком, створена у 1992 р., а також її обласні підрозділи, які здійснювали дослідження репресивних дій компартійної влади щодо населення України у регіонально-історичному аспекті.

Проте в історичній літературі майже відсутні комплексні узагальнюючі праці, що розглядають саме проблему реабілітації жертв сталінізму і тоталітаризму в Україні.

На думку автора, ця проблема є складовою процесу демократизації й в сучасних умовах розбудови правової держави залишається актуальною.

Мета статті – аналізуючи архівні дані, простежити хід та особливості реабілітації жертв сталінізму в 1950-ті роки в Україні.

Об'єктом дослідження визначено процес реабілітації жертв сталінізму в Україні.

Предметом дослідження – відображення процесу реабілітації 50-х років ХХ ст. в Дніпропетровській області в архівних джерелах.

У 2013 році виповнилося 75 років від початку масових політичних репресій у СРСР, періоду, який отримав назву “велика чистка”. Проте архівні дані засвідчують, що в Україні масові репресії проходили вже на початку 30-х років.

5 січня 1930 р. з'являється постанова ЦК ВКП(б) “Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву”. Україна належала до районів, де колективізацію планували закінчити восени 1931 р. або навесні 1932 р. Усе чіткішою ставала тенденція до форсування темпів колективізації, що формувалася вищими чиновниками влади. Становище на селі дедалі більше

загострювалося. На насильство селяни відповіли масовими невдоволеннями, відкритим протестом аж до антирадянських збройних виступів. Влада, у свою чергу, почала проводити масові репресії.

Аналіз фондів Державного архіву Дніпропетровської області дозволяє зробити висновки щодо динаміки репресій упродовж років. Пік масових репресій в Дніпропетровській області прийшовся на 1933 р. (19,87 % від усіх засуджених за політичними звинуваченнями у Дніпропетровській області), 1931 р. дає 19,39 % від усіх політичних справ, 1937 р. – 18,66 %, 1938 р. – 9,48 %, 1932 р. – 8,38 %, 1930 р. – 8,02 % [2].

Одним із найважливіших чинників, що визначав спрямованість репресій, був характер обвинувачень. Згідно із законодавством, обвинувачення щодо заарештованих повинні були визначатися статтями Кримінального кодексу. У практиці ж радянської каральної системи 1930-х рр. користувалися відомчим підходом, який передбачав подвійний облік репресованих. За специфічно-професійною термінологією органів державної безпеки обвинувачення фіксувалися: 1) “за політичним забарвленням”, 2) “за характером злочинів”.

Перша категорія (“за політичним забарвленням”) включала такі формулювання: а) належність до антирадянських політичних партій (троцькісти, праві, меншовики, анархісти, есери, кадети, монархісти, трудова і селянська партія, різні); б) “членство” у контрреволюційних буржуазних націоналістичних організаціях (українських, білоруських, вірменсько-дашнацьких, єврейсько-сіоністських, тюрксько-татарських, фіно-карельських, грузинських, панісламістських, білоруських та різних); в) фашисти; г) церковники-сектанти; д) білогвардійці; е) за так званими “національними лініями” (польській, німецькій, фінській, румунській, харбінській, естонській, латиській, грецькій, іранській, болгарській, чеській, французькій, італійській, литовській, різними); є) колишні куркулі; ж) кримінальні злочинці (“кримінальники”); з) інший контрреволюційний елемент [10, с. 55].

У другій категорії (“за характером злочинів”) було виділено такі формулювання: а) шпигунство (німецьке, польське, латвійське, литовське, естонське, французьке, італійське, фінське, румунське, грецьке, болгарське, іранське, угорське, чеське, японське, різне); б) зрада Батьківщини; в) терор (центральної та місцевої); г) диверсії; д) шкідництво; е) контрреволюційна повстанська діяльність; є) контрреволюційна (антирадянська) агітація; ж) інші злочини [10, с. 55].

Тільки у Дніпропетровській області упродовж 1930–1945 рр. за ст. 54–10 (ч.1 і ч.2 – антирадянська і контрреволюційна агітація) засуджено 49,05 % від загальної кількості репресованих; за ст. 54–6 – звинувачення в шпигунстві, засуджено 8,26 %; за ст. 56–11, ст. 54–2 – звинувачення в співпраці зі всілякими іноземними розвідками (польською, японською, румунською, німецькою), у фашистській контрреволюційній діяльності, засуджено 6,99 % репресованих [2]. Цікаво проаналізувати співвідношення статей, за якими репресували, та політичної ситуації у світі та країні: якщо в 1930–1933 рр. (період суцільної колективізації в СРСР та Україні) переважала ст. 54–10, то у 1936–1938 рр. (період ускладнення міжнародної ситуації, початок перших військових конфліктів в світі) – ст. 54–6.

Реабілітація відповідно до різного характеру репресій мала різний характер. Розрізняють реабілітацію юридичну (зняття звинувачень суто кримінального характеру, припинення кримінальної справи за відсутністю складу злочину) і політичну (відновлення в партії і зняття заборони на згадку імені репресованого у пресі і літературі). Реабілітація була публічною і здійснювалася у різних формах – це й згадка у пресі про припинення кримінальної справи за відсутністю складу злочину; і вихід в світ біографічних або ювілейних статей; й поява імені репресованого в довідковому виданні, історичній статті або монографії, іноді – публікація біографії колишнього “ворога народу”. Своєрідною формою реабілітації була згадка М. Хрущовим у доповіді ХХ з’їзду КПРС “Про культ особи і його наслідки” імен необ’рунтовано репресованих.

Практична діяльність з ліквідації наслідків культу особи почалися вже у середині 1953 р. Згідно з дорученням ЦК КПРС комітет партійного контролю зайнявся розглядом справ з реабілітації комуністів, притягнутих у 30–40-і і на початку 50-х років до партійної і судової відповідальності. Заяви від репресованих з проханням про відновлення у партії поступали і в ЦК КП України. Вони передавалися у обкоми партії, де і розглядалися на засіданнях бюро обкому. Наприклад, в другій половині 1953 р. на засіданнях бюро Дніпропетровського обкому партії було розглянуто 56 апеляційних справ. Проте 48 репресованим, що становило 85, 7 % від кількості розглянутих справ, було відмовлено у відновленні у партії. Практично всі рішення 1951–1952 рр. підтверджувалися на засіданнях бюро обкому 1953 р. Залишалися в силі і рішення про виключення з партії за “негідну поведінку під час Великої Вітчизняної війни”, зокрема, за дезертирство і приховування свого перебування у полоні [3].

Відновлена у партії була лише одна людина, яку виключили з партії у січні 1953 р. за перебування на окупованій території, але яка не приховувала цього факту [4]. Як необ’рунтоване, було відмінено рішення про виключення з партії комуніста, звинуваченого у прихованні соціального

походження [5], іншому виключення у 1952 р. за втрату пильності і зв'язок з особами, що не викликають політичної довіри, замінили в 1953 р. суворою доганою [6]. Попередженням “вказати на неправильний вчинок” обмежилися відносно ще трьох [7], які свого часу утаювали компрометуючі дані про родичів.

Проте практично усі вироки, винесені на початку 50-х років, підтверджувалися на засіданнях бюро Дніпропетровського обкому 1953 р. У кінці 1953 р. зроблено узагальнення матеріалів про масові політичні репресії, що відбувалися у країні за часів сталінського режиму. В доповіді, яка надійшла на ім'я М. Хрущова, наголошувалося, що упродовж 1921 р. – за “контрреволюційні злочини” було засуджено 3777380 осіб (624980 з них засуджено до вищої міри покарання).

У 1954 р. почали повсюдно утворюватися центральні і місцеві комісії з перегляду справ осіб, засуджених у 1934–1953 рр. за політичними звинуваченнями. Проте реабілітація стосувалася лише окремих (персональних) випадків, у їх числі В. Антонов-Овсієнко, Я. Гамарник, О. Косарев, М. Криленко, П. Постишев, В. Чубарь та інші. Незабаром (у 1955 р.) реабілітовані М. Демченко, В. Затонський, Е. Квірінг, С. Косіор та інші.

Реабілітував цих партійних і державних діячів, керівництво країни зробило спробу зайнятися переглядом політичних процесів 30–40-х рр. Але навіть ініціатор реабілітації М. Хрущов внутрішньо ще не був готовий до політичної переоцінки становища у країні і партії в 30-і роки. Тому в цілому реабілітація стосувалася переважно жертв повоєнного періоду.

Вибіркова реабілітація 1953–1955 рр. розглядалася керівництвом партії єдино відповідним засобом руйнування образу Й. Сталіна, оскільки в принципі ніхто не збирався відмовлятися від основних напрямів його політики.

Основною проблемою постсталінського суспільства була проблема відповідальності за злочини минулих років. У 1955 р. вона зводилася до визначення круга безпосередніх “винуватців” тих або інших неполадок, збоїв, труднощів. Десталінізація слугувала засобом відмови від політики терору і забезпечення особистої безпеки верхів. Проте, підірвавши засади сталінського деспотизму, актив нового керівництва і підтримуючі його сили навіть не приступили до серйозної демократизації самої партії і суспільства.

Процеси демократизації суспільства 1954–1955 рр. вели до того, що лінія на подолання наслідків культу особи без викриття самого суб'єкта культу виявляла свою непослідовність та політичну обмеженість. Гостро ставилося питання про прямого винуватця, про особисту відповідальність за здійснене беззаконня, відхід від норм партійного і державного життя. Отже, необхідністю ставало викриття культу Й. Сталіна.

31 грудня 1955 р. була утворена Комісія для вивчення матеріалів про масові репресії членів і кандидатів в члени ЦК ВКП(б), обраних XVII з'їздом партії упродовж 1935–1940 рр. Розглянуті цією комісією матеріали свідчили про масштаби трагедії 30–40-х років. М. Хрущов запропонував відкрито засудити помилки і зловживання владою Й. Сталіна на першому ж після його смерті з'їзді партії. В результаті доповідь “Про культ особи і його наслідки”, зачитана на закритих засіданнях XX з'їзду КПРС (лютий 1956 р.).

Доповідь М. Хрущова не була глибоко аналітичною: у ній наводилися факти необґрунтованих розправ з відомими партійними і державними діячами, переслідувань їх сімей. Доповідь містила лише заклики до критичного розгляду “помилкових поглядів, пов'язаних з культом особи” [11, с. 165]. Особливе значення мало викриття сталінського трактування поняття “ворог народу” (цей термін давав можливість без вагомих доказів ідейної неправоти людини піддавати репресіям всякого, виключаючи можливість ідейної боротьби). Уся відповідальність за репресії була покладена на Й. Сталіна, а його роль в створенні режиму політичного терору розкрита повною мірою. У доповіді засуджувалися репресії, скеровані в основному проти партійних кадрів, проте їх справжні масштаби, як і пряма участь в політичному терорі сподвижників Сталіна, залишилися “в тіні”.

Незважаючи на половинчастість, доповідь подіяла як “шоковий грозовий розряд” в атмосфері суспільного життя. І саме вона позначила кінець “негласного” періоду боротьби з культом особи. З лютого 1956 р. ця боротьба отримує офіційний політичний статус.

Навесні і літом 1956 р. основним за важливістю політичним і соціальним процесом було масове звільнення майже усіх політичних в'язнів з таборів і місць “вічного заслання”. Одночасно відбувався такий же масовий і швидкий перегляд і реабілітація більшості загиблих у 1937–1955 рр. в'язнів таборів і в'язниць. Більше 90 спеціальних комісій займалися розглядом справ ув'язнених безпосередньо у таборах або місцях їх поселення. Комісія тимчасово наділялася правами президії Верховної Ради і могла проводити реабілітацію, помилювання, зменшення термінів ув'язнення. Рішення не потребувало затвердження і вступало у силу негайно.

Спеціальні комісії працювали на місцях декілька місяців, справи ув'язнених розбиралися швидко, для цього частіше усього достатньо було бесіди з ув'язненим і ознайомлення з його

справою. Уже до кінця 1956 р. з таборів та заслання поверталися колишні члени партії і члени сімей загиблих комуністів. Вийшли на волю також в'язні таборів, чиї терміни ув'язнення закінчилися, але яких продовжували незаконно утримувати під вартою. Звільнялися безпартійні, помилково звинувачені в "антирадянській діяльності". З таборів поверталися колишні члени партій меншовиків, анархістів, есерів, які знаходилися у в'язницях і засланні по 25–30 років. У ці ж місяці були реабілітовані і усі військовополонені і так звані "переміщені" особи. Тобто, реабілітація насамперед стосувалася тих осіб, які дожили до цього часу.

Зазвичай, реабілітація розстріляних або померлих ув'язнених проводилася тільки за заявою родичів або друзів. За відсутності таких заяв у комісії з реабілітації справи репресованих не розбиралися.

Реабілітаційний процес в Україні в цілому повторював загальносоюзний. Газети передруковували редакційні статті "Правди", ЦК КПУ приймав ухвали, аналогічні прийнятим ЦК КПРС. Та і відсоток реабілітованих серед лідерів республіканського рівня був нижче, ніж серед лідерів союзного рівня. Перевага віддавалася "старим більшовикам", що вступили у партію до 1917 р. Основним критерієм реабілітації був політичний і звинувачення в "буржуазному націоналізмі" і участь в якій-небудь фракції або опозиційному угрупуванні часто виключали можливість публічної реабілітації. На думку А. Ван Гаудовера, "віддані сталіністи були відновлені в партії, тоді як колишні опозиціонери, за винятком одного або двох, продовжували залишатися виключеними" [1, с. 208].

На 1 жовтня 1956 р. обкоми КП України розглянули 1302 апеляції. Відновлено в партії було 668 чоловік, частина справ переглядалася в ЦК КПУ, 155 осіб з 630 було відновлено у партії [13].

На апеляційних засіданнях Дніпропетровського бюро обкому КПУ в 1956 році розглянуто 134 персональних справ. У партії відновлено 69 осіб, виключених в 1937–1939 рр. за звинуваченнями у контрреволюційній діяльності, зв'язках з ворогами народу, антирадянській агітації. У 16 випадках реабілітація проводилася згідно з заявами родичів репресованих і була посмертною [8].

Проте попередні рішення за 34 апеляціями залишено без змін. Як і раніше, реабілітації не підлягали особи, виключені із партії у 30-і рр. за троцькістську діяльність, приналежність до інших політичних партій. Наприклад, до партії меншовиків, до монархічної організації "Союз російського народу" за перебування на окупованій території під час Другої світової війни, за антирадянські розмови і незгоду з політикою партії [8].

Таким чином, хоча після XX з'їзду КПРС процес реабілітації набуває ширших масштабів, основним критерієм реабілітації залишається політичний. Критика культу особи в цілому залишалася обмеженою і непослідовною.

Список використаних джерел

1. Борисов Ю. Политическая реабилитация в СССР (1950–1960-е гг.) в освещении западной историографии / Ю. Борисов, А. Голубев // Отечественная история. – 1992. – № 5. – С.205–209.
2. Держархів Дніпропетровської обл., ф. 19, оп. 16, спр. 19.
3. Держархів Дніпропетровської обл., ф. 19, оп. 16, спр. 19, арк. 3, 16, 18; спр. 20, арк. 88, 100, 101, 119, 133; спр. 21, арк. 19 об., 36, 44, 60; спр. 22, арк. 11 об., 21, 32, 94; спр. 29, арк. 32, 42, 45, 61 об., 81, 98, 103, 144–144 об.; спр. 36, арк. 17, 54, 59, 63, 68.
4. Там само, ф. 19, оп. 16, спр. 36, арк. 100.
5. Там само, ф. 19, оп. 16, спр. 20, арк. 121.
6. Там само, ф. 19, оп. 16, спр. 36, арк. 96.
7. Там само, ф. 19, оп. 16, спр. 36, арк. 45, 46, 50–50 об.
8. Там само, ф. 19, оп. 30, спр. 17, 30.
9. Закон України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" // Закони України: Офіційне вид. / Верховна Рада України, Ін-т законодавства; [Редкол.: В. Ф. Опришко (гол.) та ін.]. – К., 1996. – Т. 1. – С. 370–374.
10. Нікольський В. М. Обвинувачення репресованих в Україні періоду "великої чистки" 1937–1938 рр. / В. М. Нікольський // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С.54–63.
11. "О культе личности и его последствиях". Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н.С. XX съезду Коммунистической партии Советского Союза // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 3. – С. 128–166.
12. Постанова Верховної Ради України "Про тлумачення Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні" // Відомості Верховної Ради. – 1994. – № 15. – Ст. 88.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 31, ч. 1, спр. 329, арк. 171–174.

Наталья Печенина

РЕГИОНАЛЬНАЯ РЕАБИЛИТАЦИЯ 1950-Х ГОДОВ В УКРАИНЕ (НА МАТЕРИАЛАХ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА ДНЕПРОПЕТРОВСКОЙ ОБЛАСТИ)

На основе материалов Государственного архива Днепропетровской области в статье рассматривается проблема реабилитации жертв сталинизма в Украине. Её первый этап связан с хрущевской "оттепелью", когда была прекращена практика массовых репрессий, но сама социалистическая система осталась практически нетронутой.

Ключевые слова: демократизация, сталинизм, жертвы сталинизма, реабилитация.